

Мина В. В.,*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права, конституційного та міжнародного права
Львівського державного університету внутрішніх справ***Коцан-Олинець Ю. Я.,***кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права, конституційного та міжнародного права
Львівського державного університету внутрішніх справ***Тополевський Р. Б.,***кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права, конституційного та міжнародного права
Львівського державного університету внутрішніх справ*

СИСТЕМНІ ЗВ'ЯЗКИ СИСТЕМИ ПРАВА. ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК З ВАЖЛИВИМИ НАУКОВИМИ ЧИ ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

Анотація. У статті вивчається роль і місце системних зв'язків системи права. Розкриваються системні властивості системи права з точки зору системних зв'язків. Досліджуються особливості системи права як складної самоорганізованої системи.

Ключові слова: система права, системні зв'язки, цілісність системи, самоорганізована система, системні властивості.

Постановка проблеми. Система права (або інакше – система правових норм) є одним із класичних понять теорії держави і права. Разом із тим зміна правових уявлень протягом останніх десятиліть вимагає переосмислення і цього поняття. Адже саме від того, як у правовій системі осмислюється та розуміється система права залежить те, яким чином розвиватиметься право в подальшому. Так, наприклад, відмінність у підходах до системи права в романо-германському та англо-американському типах права визначається, перш за все, поділом на публічне і приватне в першому і на «загальне право» та «право справедливості» – в другому. Крім того, відсутність в англо-американському праві цивільного права як цілісної галузі права дозволяла англійським юристам називати країни з романо-германським типом правових систем «країнами цивільного права». Сьогодні навіть в країнах англо-американського права існує тенденція до інтеграції «гілок» («branches») права, які захищають індивідуальний інтерес в прообраз галузі цивільного права.

Важливе значення для сучасної системи права відіграє проникнення норм міжнародного права в систему права. Для України є актуальною інтеграція норм права Європейського Союзу. Принаймні в тій частині, яка необхідна для забезпечення функціонування Угоди про асоціацію України з ЄС.

Поза увагою дослідників залишаються власне системні зв'язки системи права. Однак саме від того, яким чином системні зв'язки забезпечують функціонування елементів системи права, залежить, наскільки успішно зможе функціонувати система права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українська система права зазнала значного впливу як наслідок розвитку

радянського права. Втім, після розпаду СРСР українські правники зробили багато щодо відновлення структури галузей права, притаманних романо-германському типу правових систем. Вступаючи до Ради Європи у 1995 році, Україна взяла на себе зобов'язання прийняти нові кодекси, які б по-новому, з урахуванням стандартів прав людини організували нормативно-правовий матеріал. Це, у свою чергу, потребувало певного переосмислення структури права, організації галузей та інститутів права. Так, відновлення цивільного права як окремої провідної галузі української системи права зайняло багато років, однак врешті-решт увінчалось прийняттям нового Цивільного кодексу. В свою чергу, виділення господарського права як окремої галузі права викликало в середовищі українських правників значні дискусії. В той же час поява сімейного права як самостійної галузі права була сприйнята цілком позитивно. Надзвичайно позитивно слід розглядати прийняття Кодексу адміністративного судочинства, написаного з точки зору пріоритету людини перед державою і принципу верховенства права, що забезпечив врегулювання суперечок особи і держави на новій правовій основі. Однак лише в 2012 році було прийнято новий Кримінальний процесуальний кодекс, який хоча й засвідчив факт оновлення основних галузей права, однак, очевидно, не є останнім. Адже попереду – оновлення Кодексу законів про працю, на заміну якому подано проект Трудового кодексу, а так само своєї черги очікує оновлення Кодексу про адміністративні правопорушення і, можливо, поява Адміністративно-процесуального (процедурного) кодексу. Ведеться мова про Виборчий кодекс. А прийнятий Податковий кодекс зазнає нещадних змін і доповнень всупереч вимозі стабільності до кодексу.

Така динаміка системи права України, звичайно, вимагає нових досліджень, однак попри це нового погляду потребує і саме поняття «системи права». Не дивлячись на наявність численних досліджень з цієї проблеми, вона все ще викликає зацікавленість у правників. Так, наприклад, дослідники намагаються переосмислити критерії диференціації системи права [1], дослідити особливості формування нових галузей права в Україні [2], розкрити взаємозв'язки та взаємовплив між системою права і правовою системою, звертаючи певну увагу на

системні зв'язки [3, с. 114]. Однак, на нашу думку, основну увагу слід звернути саме на системні зв'язки, які є недостатньо дослідженими.

Саме тому, **метою** цієї статті є з'ясування ролі системних зв'язків у функціонуванні системи права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Здійснення аналізу поняття «система права» з точки зору системного підходу безперечно вимагає прояснення питання щодо розуміння терміну «система». Якщо на початку розвитку теорії систем обмежувалися такими ознаками поняття «система», як складові (компоненти) системи і зв'язки між ними (Л. Берталанфі, Р. Акоф), то згодом додалися такі вимоги, як цілісність системи та певна автономія складових, а також спільність ставлення до оточення.

Цілісність системи визначається поєднаністю елементів певними зв'язками (відносинами) різного ступеню взаємозв'язку [4, с. 12] і виступає як єдиний об'єкт. Причому цей об'єкт володіє не лише властивостями його складових, але й має певні додаткові властивості, характерні саме для системи, а не окремих її елементів.

В цьому відношенні цікавим є виділення таких параметрів систем, як а) субстанціальні – підсистеми та елементи системи з притаманними їм властивостями; і б) структурні – «мережі родовідних (парадигматичних) відношень між одиницями субстанцій та мережами зв'язків ціле-частина (синтагматичних) і взаємодій між цими одиницями» [5, с. 9–13]. В контексті дослідження системи права до перших слід віднести не лише галузі, інститути чи, власне, норми права, але й спеціальні стійкі об'єднання правових норм, які не створюють окрему галузь або інститут, однак завдяки стабільності зв'язків забезпечують комплексну реалізацію (застосування) норма права. До других слід віднести ієрархічно зв'язки галузь-інститут-норма, так само як і зв'язки галузей (інститутів) права з тими, від яких вони походять (наприклад, зв'язки «галузь цивільного права – галузь сімейного права»), або з тими, від яких залежить їхня реалізація (наприклад, кримінальне право – кримінально-виконавче право). Сюди ж можна віднести і колізійні норми (наприклад, «спеціальна норма має пріоритет перед загальною») і, очевидно, взаємозв'язки матеріальних і процесуальних норм.

На думку І. Блауберга і Б. Юдіна, до складових систем слід віднести: «цілісність системи; наявність у системи двох або більше типів зв'язків – просторових, функціональних, генетичних та інших; структуру (організацію) системи; наявність рівнів та їх ієрархії; управління; мету; доцільний характер організації; самоорганізацію; функціонування та розвиток» [6, с. 61–64]. Таким чином, під час дослідження системи підкреслюється важливість дослідження її системних зв'язків.

Розглянемо систему права, орієнтуючись на запропоновані В. Афанасьєвим головні характеристики поняття системи [7, с. 32–36]:

1) «системна (інтеграційна, колективна) якість, яка відрізняється від рис та якостей компонентів самої цілісної системи» – так, досліджуючи систему права, можна відзначити, що вона є не лише об'єднанням норм права, інститутів чи галузей права, а є об'єктом іншого порядку, який не лише забезпечує організацію та впорядкування норм, інститутів чи галузей права, але й програмує перспективний розвиток, зокрема через формування підгалузей права, які в майбутньому, ймовірно, перетворюються на повноцінні галузі – наприклад, сімейне право;

2) «компоненти системи, тобто те, з чого вона складається і без чого вона неможлива»: норма, інститут, підгалузь, галузь права, правові комплекси;

3) «доцільність системи, тобто наявність в ній цілеспрямованості власного розвитку» – ця характеристика забезпечується ускладненням системи внаслідок прийняття нових норм і, як наслідок, диференціації галузей та систематизації норм права;

4) «функції системи, які забезпечують розвиток системи, її практичну діяльність, спрямовану на досягнення конкретних цілей, які система ставить перед собою». Основні функції та завдання, які стоять перед системою права, – це організація та впорядкування нормативно-правового матеріалу таким чином, щоб полегшити його застосування і розвиток;

5) системно-комунікативний аспект, тобто забезпечення системи усім необхідним стосовно її індукційного розвитку: різнопланові ресурси (матеріальні, людські тощо), які забезпечують реальну діяльність системи; розвиток системи права спирається на ті реальні суспільні відносини, які опосередковують рух ресурсів (матеріальних, людських тощо), виступає як засобом фіксації таких відносин, так і інструментом їхнього розвитку та стимулювання. Адже саме елементи системи права підкреслюють, що в суспільстві є дозволеним і бажаним, а що – забороненим і небажаним;

6) цілісність системи. «Поряд із внутрішніми явищами, які здійснюють не тільки позитивні, а й негативні функції, що послаблюють систему, існують ще й зовнішні негативні фактори, які проте в добре організованій системі не можуть подолати активність та силу її цілісності». Система існує доти, доки інтеграційні зв'язки переважають дезінтеграційні зв'язки. Адже саме наявність та ефективність механізмів виявлення та елімінації таких негативних факторів визначають життєздатність всієї системи права. Які саме негативні фактори впливають на систему права? Очевидно, що це, наприклад, низький рівень нормативно-правового матеріалу внаслідок неякісної правотворчості. В цьому випадку система права не може прямо вплинути на якість підготовки представників суб'єкта правотворчості, оскільки це лежить за її межами як системи. Однак передавши негативний сигнал про такий факт в надсистему, система права намагається усунути ці негативні фактори своїми засобами, наприклад, за допомогою поступового удосконалення неякісних норм права або за допомогою систематизації правового матеріалу, коли таких неякісних норм стає дуже багато. Ще одна можливість – включення внутрішніх зв'язків системи, наприклад, застосування колізійних норм. У системі права залишається можливість передати подолання безпосередньо цієї проблеми на інший рівень правової системи: або на ідеологічний рівень підсистеми – для інтерпретації наявної норми права узгоджуючи її зміст з наявним «малюнком» системи права, або для передачі на функціональний рівень – для узгодження з наявною юридичною практикою.

Традиційно систему права розглядають як «цілісну сукупність взаємозв'язаних між собою норм права, які об'єднуються у підсистему приватного та підсистему публічного права з подальшим розподілом на галузі, підгалузі та інститути» [8, с. 47]. На думку О.Ф. Скакун, система права – це «об'єктивно обумовлена системою суспільних відносин внутрішня структура права, яка складається з взаємозалежних норм, логічно розподілених за галузями, підгалузями та інститутами» [9, с. 239]. Система права також може розглядатися як «зумовлена системою суспільних відносин внутрішня структура права, що характеризується єдністю, взаємодією, здатністю до поділу, узгодженістю тощо» [10, с. 11].

Отже, у вітчизняній юридичній літературі, характеризуючи систему права, основну увагу приділяють саме її елементам.

Хоча «вихідним, базовим елементом системи права визнається правова норма», в свою чергу, «правові норми, з огляду на наявні між ними інтегративні зв'язки, об'єднуються у певні групи або елементи, які отримують назву інститутів, підгалузей та галузей права» [8, с. 46]. В той же час системні зв'язки системи права виступають чимось вторинним, несуттєвим.

У зв'язку з цим підкреслимо, що оскільки елементи системи права переважно достатньо детально вивчені, основну увагу ми приділятимемо саме системним зв'язкам та іншим системним характеристикам системи права. Перш за все, тому, що лише дослідивши зміст і характер даних зв'язків, можна виокремити саме ті властивості, які характерні для системи права як цілості.

Саме термін «система» опосередковує аспекти системності досліджуваного об'єкта (в нашому випадку – системи права), забезпечуючи єдність елементів, що перебувають у відповідних зв'язках і відносинах. Відповідно, це забезпечує його існування як цілого і автономного явища [11, с. 13]. Таким чином, йдеться про опис системності досліджуваного об'єкта через зовнішні і внутрішні зв'язки. Зазначимо, що під «зв'язком» розуміється «взаємообумовленість існування явищ, розділених в просторі і в часі» [12, с. 93], «співвідношення між різними факторами, явищами, подіями і т. ін., засновані на взаємозалежності і взаємообумовленості» [13, с. 504].

Інакше кажучи, досліджуючи зв'язки системи права, ми виводимо закономірності виникнення, функціонування, впорядкування та структурування системи права.

Від моменту свого виникнення система права зазнає поступового розвитку, ускладнюється, породжує нові елементи і зв'язки між ними, зазнає упорядкування та диференціації, зберігаючи при цьому інтеграційні властивості.

Як зазначає Т.С. Мураховська, система права – це «цілісність, що самоорганізується та саморегулюється», «стабільна, цілісна, структурно упорядкована сукупність норм права, яка самоорганізується залежно від динаміки соціального буття і виявляється в єдності, узгодженості, взаємозалежності норм, а також одночасно в їх диференціації за галузями, підгалузями та інститутами» [2, с. 13].

Розглянемо систему права з точки зору наступних ознак, характерних для органічних самоорганізованих систем [6, с. 177–178]:

1) генетичні та структурні зв'язки системи права. Генетичні зв'язки не лише розкривають те, яким чином формуються окремі елементи системи права (наприклад, генетичні зв'язки сімейного права з цивільним правом), але й, наприклад, допомагають на основі цих зв'язків вирішувати проблеми, з якими зустрічається система (наприклад, в разі необхідності в сімейному праві застосувати аналогію закону ми звертатимемося саме до сімейного права). Що стосується структурних зв'язків, то ці зв'язки, на нашу думку, є найбільш дослідженими внаслідок традиційного виділення дослідниками саме структури «норма права – інститут права – (субінститут права) – галузь права», що, в свою чергу, передбачає необхідність опису даних зв'язків;

2) зв'язки координації і субординації (функціональні зв'язки). Досліджуючи систему права, слід мати на увазі, що в її межах функціональні зв'язки виступають як первинний засіб забезпечення зв'язності та цілісності не лише всієї системи права, але й її елементів. Йдеться, наприклад, про забезпечення зв'язності норми права як сукупності її складових гіпотези-диспозиції-санкції, кожна з яких може бути закріпленою в різних джерелах права або навіть сформульованою лише в пра-

вовій доктрині. Втім це жодною мірою не призводить до зникнення норми, однак відшукання всіх складових норми вимагає додаткових зусиль для відстеження таких зв'язків координації. Що стосується субординаційних зв'язків правової системи, то слід мати на увазі, що їх слід розглядати як на внутрішньому рівні (субординаційні зв'язки в межах системи права), так і на зовнішньому (субординаційні зв'язки, які пов'язують систему права з іншими складовими правової системи – правосвідомістю та правовою ідеологією, а також з юридичною практикою);

3) підтримання системи в актуальному стані через актуалізацію її елементів. Оскільки система права реально відображає об'єктивні суспільні відносини, це означає, що зміна суспільних відносин з необхідністю обумовлює зміну та пристосування системи права через зміну та пристосування правових норм. Такі зміни можуть відбуватися як явно – через зміну тексту норми права, так і приховано (за допомогою зовнішніх субординаційних зв'язків) – через зміну її змісту (тлумачення) при збереженні того ж тексту (як, наприклад, це зробив Верховний Суд США, змінивши власне існуюче тлумачення статті Конституції щодо заборони дискримінації) або через зміну юридичної практики (наприклад, відмова від застосування низкою парламентських монархій Європи законів щодо кримінальної відповідальності за образу монарха як таких, що суперечать свободі вираження поглядів, передбачених ст. 10 Європейської конвенції з прав людини, при тому, що самі закони безпосередньо не були скасовані);

4) в системі права можливо виділити низку підсистем. Окрім вже згаданих підсистем «норма – інститут – галузь права», варто зазначити поділ на підсистему приватного та публічного права (характерну, перш за все, для правових систем романо-германського типу, що зовсім не означає відсутність розподілу публічного і приватного інтересу в правових системах англо-американського типу). Сюди ж слід віднести стійкі правові комплекси, які, не будучи галуззю права, являють собою певні підсистеми права, об'єднані саме стійкими зв'язками застосованих норм права;

5) структура системи права задає властивості її частин, адже саме в межах системи права стають зрозумілі ті критерії, які кладуться в основу структури і виділення окремих систем. Наприклад, найбільш відомі критерії виділення галузей права – предмет і метод правового регулювання – не лише дозволяють відділити одну галузь від іншої, але й визначають їхній внутрішній зміст, який формується завдяки унікальному поєднанню цих критеріїв для кожної галузі;

6) елементи системи права в процесі функціонування зазнають перетворення порівняно з первинним станом. Ця ознака системи права передбачає необхідність залучення іншого рівня правової системи – ідеологічного, без якого неможливе осмислення змісту відповідних норм чи інститутів права. Саме встановлення системних зв'язків з цим рівнем дозволяє провести інтерпретацію дійсного змісту відповідної норми права і, відповідно, певним чином модифікувати її. Таке уточнення відбувається також після того, коли ми намагаємося реалізувати (застосувати) інтерпретовану норму, вбудовуючи її в реальні суспільні відносини;

7) система права має внутрішні механізми управління. До таких механізмів слід віднести, очевидно, колізійні норми, рекомендаційні норми, організаційні норми тощо. Окремо слід виділити механізм «заборона-обов'язок-право», який, втілюючись у відповідних правових нормах, дозволяє регулювати не лише поведінку особи, але й функціонування самої системи права.

Таким чином, система права як складна самоорганізована система можлива лише тоді, коли в процесі ускладнення системи права зростає не лише її елементна база (норми права), але й зростає кількість системних зв'язків, які забезпечують як взаємодію цих елементів між собою, так і їхнє об'єднання у відповідні комплекси, спрямовані на виконання відповідних функцій.

Зазначимо, що складність системи права виявляється також у наступному: зростання системних зв'язків призводить до того, що, намагаючись певним чином врегулювати суспільні відносини, правотворець повинен враховувати цю мережу генетичних, структурних і функціональних зв'язків. В іншому випадку існує загроза, що така модифікація системи права може мати своїм наслідком доволі несподівані ефекти, які безпосередньо не планувалися, а то й не передбачалися законодавцем. Наприклад, запровадження «сухого закону» в США посилює мафіозні структури, які, займаючись «бутлегерством», отримали кошти, що дозволили підняти рівень корупції в державних структурах; або боротьба з наркотиками, яка призвела до того, що торгувати наркотичними засобами стало надзвичайно прибутково, і вигоди від такого заняття для тих, хто їх поширює, переважають загрозу потрапити за ґрати. Такі ефекти відомі в синергетиці як ефект «чорного лебедя» і, в силу складності самоорганізованих систем, виникають спонтанно.

Висновки. Дослідження системи права без з'ясування ролі і місця системних зв'язків правової системи є неповним і неефективним. Більше того, ігнорування тих чи інших системних зв'язків в процесі модифікації системи права правотворцем може мати своїм наслідком не лише неефективність правового регулювання, а й отримання прямо протилежних намірам результатів.

Таким чином, системні зв'язки системи права потребують додаткових зусиль для їхньої ідентифікації, дослідження та прогнозування їхнього впливу. Очевидно, що подальші дослідження повинні з необхідністю розглядати системні зв'язки системи права за наступною схемою [6, с. 188–191; 14, с. 29; 7, с. 121]:

- за місцезнаходженням: внутрішні (внутрішньосистемні) та зовнішні (міжсистемні);
- за силою: сильні, слабкі та нейтральні;
- за напрямом: прямі та зворотні;
- за характеристикою: генетичні, структурні та функціональні;
- за гнучкістю: жорсткі та гнучкі;
- за призначенням: взаємодії, розвитку та управління;
- за типом відносин: відносини координації-субординації; відносини детермінації; відносини сумісності.

Література:

1. Шаганенко В.П. Основні підходи щодо побудови системи права / В.П. Шаганенко // Науковий вісник Херсонського державного уні-

- верситету. Серія Юридичні науки. – 2013. – Випуск 3. – Том 1. – С. 39–42.
2. Мураховська Т.С. Формування нових галузей у системі права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Т.С. Мураховська ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2011. – 19 с.
3. Риженко Ю.М. Система права та правова система: особливості взаємозв'язку та взаємовпливу / Ю.М. Риженко // Держава і право. – 2009. – Випуск 45. – С. 113–119.
4. Поспелов Г.С. Програмно-целевое планирование в управлении / Г.С. Поспелов., В.А. Ироиков. – М. : «Сов. радио», 1976. – 440 с.
5. Мельников Г. Функції розуму в біосфері / Г. Мельников // Права людини в Україні : Випуск 19. – Київ, 1996. – 93 с.
6. Блауберг И.В. Становление и сущность системного подхода / И.В. Блауберг, Е.Г. Юдин. – М. : Наука, 1973. – 270 с.
7. Афанасьев В.Г. Системность и общество / В.Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1980. – 368 с.
8. Петров Є.В. Адміністративно-господарське право як підгалузь адміністративного права України : дис... доктора. юрид. наук : 12.00.07 / Є.В. Петров ; Харківський національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2012. – 417 с.
9. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : [підручник] / О.Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.
10. Оніщенко Н.М. Теоретико-методологічні засади формування та розвитку правової системи : автореф. дис... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Н.М. Оніщенко ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2002. – 32 с.
11. Тиунова Л.Б. Системные связи правовой действительности: Методология и теория / Л.Б. Тиунова. – СПб. : Издательство С.-Петербургского университета, 1991. – 136 с.
12. Большая Советская Энциклопедия (в 30 и томах) / гл. ред. А.М. Прохоров. – М. : Советская энциклопедия, 1976. – Т. 23 Сафлор-Соан. – 1976. – 640 с.
13. Словник української мови : в 11 томах. – К. : «Наукова думка», 1972. – Том 3. – 744 с.
14. Садовский В.Н. Логико-методологические проблемы общей теории системы / В.Н. Садовский // Общая теория систем. – К. : Ин-т кибернетики, 1972. – 136 с.

Мина В. В., Коцан-Олинец Ю. Я., Тополевский Р. Б. Системные связи системы права

Анотация. В статье изучается роль и место системных связей системы права. Раскрываются системные свойства системы права с точки зрения системных связей. Исследуются особенности системы права как сложной самоорганизующейся системы.

Ключевые слова: система права, системные связи, целостность системы, самоорганизующаяся система, системные свойства.

Myra V., Kotsan-Olynets Yu., Topolevsky R. System links of the system of law

Summary. The article examines the role and place system links of «the System of Law» (internal structure of law). It revealed systemic properties of «the System of Law» in terms of system links. It analyzed the features of «the System of Law» as a complex self-organizing system.

Key words: system of law, system links, system integrity, self-organizing system, system properties.